

יום הזיכרון לשואת ארמניה

33. על תורכיה, ארמניה, ישראל

פעם, איזו בשנות השמונים־תשעים של המאה הקודמת, הבנתי שישראל חייבת לוותר לתורכיה. היה זה כשהתחולל האירוע שיוזכר להלן (הוא עדיין לא נכנס להיסטוריה הרשמית של מדינת ישראל, אבל הוא היה, היה ונברא!). וכך – פחות או יותר – היה המעשה: שכנתנו הצפונית־מזרחית, הלא היא סוריה לבית אסאד הביעה בשקט בשקט הסכמה להניח לקבוצה די גדולה של יהודים מקהילתה העתיקה לעזוב את תחומה; הסכמה חרישית, ובוודאי שלא 'לשם שמיים'; הוא אשר רמזנו, בלי שאף אחד ידע. אבל, הגבול עם ישראל סגור, אין יוצא ואין בא, ומפת המזרח התיכון לא מציעה אפשרויות רבות. תורכיה מתנדבת, מוכנה לקלוט אותם. אולם, חוץ מגיאוגרפיה יש גם היסטוריה, ענייני זיכרון; חוץ ממפת המזרח התיכון, יש גם 'מפת השנה'; ואיתרע המזל, ובאותו פרק זמן אביבי מתכננים חוגים מסוימים בישראל לציין יום־זיכרון רבתי לזכר הטבחים הארמנים. תורכיה (ובשעה שדברים אלו נכתבים רבים כבר יודעים זאת), הייתה תמיד מדינה שיודעת לכעוס, והנושא הארמני מכעיס אותה כדבעי. מה עושים? בשקט, כזכור, הכול חייב להיות בשקט, מדינת ישראל מסתייגת מציון רשמי ליום הזיכרון לארמנים. ובכן, כל מי שהיה מעורב בסיפור הזה חרק שיניים כהוגן; אבל בעולם הפוליטי דאז, היו כמה שלא היה להם דבר נגד הארמנים וזכרם, הם פשוט רצו להציל יהודים.

חלפו שנים; הנושא הארמני איננו יורד מהפרק; השתיקה איננה נוחה. באביב – 24 באפריל – חל יום הזיכרון לטבח בני (כמעט כתבתי יהודי) ארמניה. הצעקה הבאה נכתבה בדם לבו של הכותב; לי אין ספק בכך:

גם השנה, ביום האזכרה לטבח העם הארמני, נאלם קולם של כל אנשי השמאל יפי הנפש שתמיד קובלים על הריגה של מספר ערבים, אבל ממלאים פיהם מים מול רצח של מיליון וחצי ארמנים. היכן כל מדינות עולם הדמוקרטי הנאור, ובמיוחד מדינות סקנדינביה, ששתיקתן על רצח רבבות ארמנים מהדהדת בעיקר מול צעקתן על 'ממצאי' דו"ח גולדסטון (נגד ישראל על התנהלותה במבצע 'עופרת יצוקה')... הטבח ההמוני בארמנים עדיין איננו מוגדר כשואה... כל אותם מתחסדים מהשמאל מדברים פתאום על מה שישראל יכולה להפסיד או להרוויח מבחינה מדינית אם תנקוט עמדה, כשההיבט

המוסרי נעלם לפתע פתאום, כיצד תוכל ישראל לזעוק מעתה כנגד מכחישי שואה למיניהם כאשר היא משתפת פעולה עם הכחשת רצח העם הארמני!¹

הפרשנות מיותרת; אם כי יש מקום להצעת תיקון עובדתית קטנה, הנובעת מהיכרות חד-משמעית עם נפשות פועלות. בהקשר הנדון התואר (הנפוץ) 'מתחסדים מהשמאל' לא רלוונטי לחלוטין; בסוגיה הארמנית נקטו עמדה מוסרית עקבית וברורה אנשים רבים ושונים (חלקם ממש לא הצביע ל'בית היהודי'; בדוק!).

לדידי, אין ספק, הקטע הזה מצטיין בכנותו; היו פוליטיקאים שראו את שואת הארמנים כאמצעי ליגוח פוליטי נגד התורכים בעתות שהיחסים המתנדנדים עמם התקדרו. הנה כי כן, הצורך הפוליטי מכתוב לעתים כניעה; ישראל לא יכולה להרשות לעצמה אויבים נוספים; ולעתים מהווה דווקא נשק מסייע. מה שמכאיב הוא שבין הרווח להפסד, הולך לאיבוד הזיכרון.

הנגיעה של הזיכרון הארמני ביהודי זכורה לי מספרות הילדים. בלי קשר לערכה הספרותי של סדרת **חסמב"ה** המיתולוגית בכללותה, יגאל מוסינזון שיבץ בה הרבה קטעים של השקפה וחינוך; בעיני רבים הם מהטובים בסדרה. באחד מן הסיפורים מראשית שנות החמישים של המאה הקודמת, הוא תיאר מלומד יהודי המנסה להגיע לאוצרו של מלך יהודי – הורדוס (!), ולהעמידו בחזקת מדינת ישראל. לא ניכנס לכל פרטי העלילה המוטרכת הזו, אבל קו מנחה בתוכה, 'הגורם המסבך' שמעניק לה את עצם קיומה, היה יושרו של סוחר עתיקות ארמני, שהתעקש משום מה להעניק את המפתח לאוצר דווקא ליורשו של הורדוס, הלא הוא – לא פחות ולא יותר – אותו מלומד יהודי המייצג את מדינת ישראל בתהלוכה. מוסינזון תיאר את הארמני – שלא בארצו עתיקות היומין שכן אלא בארץ לא-לו – בצורה נפלאה: "גורדיאן הארמני היה איש כבן ששים, ועור פניו דמה לקלף עתיק יומין ומקומט, אולם עיניו נצצו בברק נעורים. היו לו עיניים חכמות לגורדיאן זה, אם אפשר להתבטא כך...?"² דיוקנה של המולדת הקדומה, של העם העתיק והסובל, השתקף בקלסתר פני האיש, שבגלותו מצא דרכים לזכור את מולדתו ארמניה: "...הבט לשמאלך, ליד כדי החרסינה, זהו התוכי שלי. 'אררט' שמו, כשם ההר המפורסם של ארצי הרחוקה"³, סיפר גורדיאן למלומד הישראלי. אומנם, הסוחר הארמני ביקש זיכרון חזק יותר, "...ניסיתי ללמדו שיר געגועים ארמני, שאותו מרבים בני עמי המפוזרים בכל קצווי תבל לשיר בהיזכרם במולדתם, אולם לא עלה בידי"; ולכן השמיע לשומעו את שיר הגעגועים המרגש

1. זאב בן יוסף, 'רצח העם הארמני – השתיקה והזעקה', **מקור ראשון** 1.5.11, עמ' 4.
 2. יגאל מוסינזון, **חסמב"ה ואוצר הזהב של המלך הורדוס**, תל אביב תשי"א, עמ' 18.
 3. שם, עמ' 21.

בעצמו: "בעופך תישא על כנפיך / עפר ארמניה... / ראית גורל ארמניה, / שמעת קול המגורשים / ממולדתם, הנודדים המסכנים, / הקוראים: הביתה! הביתה..."⁴

והנה בא הגיבור הרע, מיליונר מצרי תאב בצע, שאנשי הביטחון והמודיעין שלנו חיפשו אותו ולא־בלי עוול בכפו, ותבע בחוזקה את המפה לאוצר; אבל הארמני – "...איש ישר היה גורדיאן, הוא ניצב לפני שליחו של מיליונר ואמר לו דברים כהווייתם, על אף הפסד ממון רב הכרוך בגילוי האמת"⁵; כך מספר אותו המלומד הישראלי הנוכח במחזה המדהים: "הבטתי בפני הארמני הישיש. מלחמה כבדה התחוללה בנפשו. אין ספק שחלום חייו היה לצאת מסמטאותיה של עיר הנמל פיראוס, והנה לפניו הזדמנות בלתי חוזרת. היחמיצנה?..."⁶. בנקודה זו המיליונר איננו מוותר, הוא פשוט לא רגיל לוותר; מעלה את התשלום המוצע על המפות ומהצעה להצעה, ומסירוב לסירוב, הוא הולך ויוצא מכליו; הוא גם איננו רגיל לזיכוכו. וכשהסוחר ממשיך להסס הוא עובר לאיום; יש לו איום מיוחד המיועד לאוזן ארמנית:

'ארבעת אלפים לירות שטרלינג אני נותן בעד שתי מפות בלויית וממורטות! מדוע אינך עונה לי?' הארמני המשיך להחריש ... 'חמשת אלפים לירות שטרלינג! נשמעה צעקתו של דמוקליטוס, 'ואם אינך רוצה לקבל סכום זה, הרי יש בידי אמצעים אחרים כדי לקבל את המפות בידך! ...האיום פתח את סגור פיו של גורדיאן. האדם שהיה מוכן לפני שניות מספר למכור את המפות במחיר שהציע המיליונר הפך עתה אחר לגמרי. 'ומה הם האמצעים האחרים?' שאל בקול עצור ורועד. 'למשל, כפי שנהגו בכם התורכים במוסה דאג', השיב דמוקליטוס. גורדיאן הזדעזע כולו. הוא נזכר בסיפורים שסיפרו בני עמו על אותם הימים הנוראים...'⁷

סוף דבר, הסוחר הארמני מסרב: "ובכן אינך רוצה עשרת אלפים לירות שטרלינג?!" שאל המיליונר. 'אני רוצה' השיב סוחר העתיקות, אולם גורדיאן הוא סוחר ישר, ואם הוא מוצא אבדה – הוא מחזירה לבעליה החוקיים' ...⁸. בסירובו ובהצהרתו זו רקם גיבורו של מוסינזון קשר מעניין ועמוק בין העם הארמני לעם היהודי, קשר בין שני גורלות, קשר העומד במבחן מול אויב משותף.

מאחורי הסיפורים יש גם תיאוריה; היא קשורה לכך שגם הארמנים ראו את עצמם כ'עם נבחר'⁹; בהקשרים המיוחדים להם כמובן, במובן של ארמניה 'האומה הנוצרית הראשונה'. אולם, חרף

4. יגאל מוסינזון, **חסמב"ה ואוצר הזהב של המלך הורדוס**, תל אביב תשי"א, עמ' 22.

5. שם, עמ' 23.

6. שם, עמ' 26.

7. שם.

8. שם, עמ' 28.

9. אנתוני סמית, **עמים נבחרים – מקורות מקודשים של זהות לאומית** (תרגום: איה ברויאר), ירושלים תשע"א,

עמ' 93-100.

השוני, ולמרות שלא תמיד שרר השלום בין יהודים לארמנים, יש עניין רב במפגש שלנו עם בעל מודעות עצמית ותודעת שליחות – עם נבחר כחלק מהגדרת הזהות שלו, הבוחר לו מקור השראה ב'מקבים' (!); עם שבונה את זהותו עליהם כמופת לחיי קדושה והקרבה עצמית, קדושים מעונים, שמסרו נפשם למען עמם וארצם בהגנה על טוהר הדת והתרבות מפני טומאה חיצונית. וגם מי שאיננו מעוניין בדיאלוג על בסיס תחושת נבחרות לא־אלימה, יכול למצוא עניין במפגש עם הארמנים על בסיס היסטוריה של נרדפות; אחוות נרדפים ולא אחוות רודפים. יגאל מוסינזון היטיב להבין זאת; בשנים ראשונות למדינת ישראל, כשחיפשנו ידידים בכל מחיר, הוא שלף מאחורי הקלעים את גורדיאן הסוחר הארמני. בשנת תשי"א (1951) כשיצא לאור הכרך הרביעי של חסמב"ה, מדינת ישראל נזקקה לכתף תומכת; ארמניה – אז רפובליקה סובייטית נידחת, לא יכלה להמציא לנו שום אוצר, למעט כמובן איזשהו בסיס מוסרי משותף.

נקפו שנים וכשגיבורי ניל"י החלו להיכנס לפנתיאון הלאומי שלנו, ומבעד לשער המרכזי, סיפרו לילדים במפורש מה עשו התורכים לארמנים ומה הייתה ההשפעה על חלק מבני היישוב. דבורה עומר עשתה זאת באופן מופתי; כך היא מתארת את שראתה שרה אהרונסון במסעה חזרה הביתה (נובמבר 1915):

'הביתה, הביתה' שקשקו הגלגלים. כל שקשוק קרב אותה אל ארץ ישראל, לזיכרון יעקב. ... לפתע שמעה קול בכי; בכי של ילד. הביטה למטה. לצד המסילה שכבה אישה, דם זב מראשה. מוטלת הייתה ללא תנועה, דוממת, לצדה שכב תינוק כבן שנה ובכה בכי של רעב, הניע את ידיו ורגליו והביט בפני אמו כאינו מבין מדוע אינה מאכילה אותו, אינה שומעת את קול בכיו. 'היא מתה. והתינוק...' קראה שרה בכאב. 'עצרו את הרכבת! התינוק – - -'. 'מה?' קרב אל החלון חיל תורכי עב־כרס. 'אה, זה? זה רק תינוק ארמני. כלב ארמני'... לא הבינה שרה את פשר הצחוק שפרץ בקרן... 'שימות לו' אמר חיל גבה קומה. 'פחות ארמני אחד – פחות צרות'...¹⁰

ממלחמת העולם הראשונה לשנייה; בבניית העולם ה'חדש' אחרי מלחמת העולם הראשונה גורל הארמנים הלך ונמחק מתודעת העולם, ובה בעת דווקא נחרט בתודעות מסוימות. היטלר שאב – ככל הנראה – עידוד מסוים משתיקת העולם בעת טבח הארמנים. מן העבר השני, ולהבדיל אלפיריבוא הבדלות, אפשר שדוגמת הנוקם הארמני שהתנקש בחייו של טלעת פחה הזכור לשמצה מן הטבח (1921), עמדה בפני הירשל גרינשפן שלנו שנקם את חרפת ההתעללות ביהודי גרמניה (התנקש בחייו של הדיפלומט הנאצי פון ראט; הנאצים ניצלו זאת לביצוע 'ליל הבדולח'). אבל בעיקרה קשורה הזיקה המיוחדת במינה שנקמה בינינו לבין הארמנים וגורלם לעת הזו ליצירה מסוימת. הכוונה כמובן לספרו המפורסם של פרנץ וורפל 'ארבעים הימים של

10. דבורה עומר, **שרה גיבורת ניל"י**, עמ' 82-83.

מוסה דאג'. תקצר היריעה מלמנות את התיאורים הרבים על אודות השפעתו של הספר על הקורא היהודי בתקופת השואה. כרקע לדברים נזכיר כי יהודים שנלכדו בלוע החיה הנאצית עדיין כמהו לאות הכתובה; כשרגלו האחת בגיהינום, עם הספר ביקש ספרים. רקע קט לפני כבות שלהבת חיי התרבות היהודית באירופה, היא הבהבה; ספריות לפני שנסגרו, חרבו, נשרפו, סיפקו צרכים של קוראים מזי רעב ללחם ולספר גם יחד. אחת מהן – מפורסמת למדי – הייתה הספרייה בגטו וילנה; בזיכרונותיו מספר קורא צעיר על הספרייה ועל אחד הספרים:

הספרייה היהודית ברחוב סטרשון 6 הייתה במסלול קבוע שלי והחלפתי בה ספרים שונים. ספרים רבים קראתי ואת מיעוטם אהבתי. באחד מביקורי בספרייה נפל מבטי על הספר 'ארבעים הימים של מוסה דאג' מאת פרנץ ורפל, אותו קראתי כבר קודם. הספר עוסק בטבח שערכו התורכים בארמנים, בתחילת מלחמת העולם הראשונה, בשנים 1914-1915 באזור הררי שנקרא מוסה דאג. לקחתי את הספר שוב וקראתיו בנשימה עצורה. קראתי אותו ביום, בשעות הערב וכשנחתי מן הקריאה, חשבתי על תוכנו. הזמנים היו אחרים, המציאות הייתה שונה, אבל העוול שנעשה לבני אדם חפים מפשע, היה נצחי. לא היה קשה למצוא את הקווים המקבילים עם מציאות חיינו בגטו. לא רק תוכנו של הספר ריתק אותי, אלא גם כתיבתו של ורפל, הסופר היהודי, יליד פראג, כתיבה רגישה, עניינית, כאילו אובייקטיבית, כאילו מישהו עומד ורושם את הדברים כהווייתם ועם זאת בין השיטין ניכר, שהוא נוקט עמדה ברורה וחד־משמעית. ספר זה טבע בי חותם עמוק. פרנץ ורפל כתב את ספרו זה בשנת 1933, שנת עלייתו של היטלר לשלטון ויש להניח שבחירת נושאו של הספר לא הייתה מקרית. הסופר חש את הסכנה שמשקפת ליהודים מן הנאצים, ובתיאור גורל העם הארמני התכוון אולי לרמוז למה שעלול להתרחש...¹¹

תיאורים כאלו מצויים לעשרות; השפעתו של ספר המרי הנשען על הרמזים מקראיים – 'ארבעים הימים של מוסה דאג', היא עובדה ידועה. בניתוח הקשר היהודי-ארמני ייזכר לטובה הסיפור הנבואי של וורפל שהיבנה מעט סדר בכאוס שבעולם הרוח היהודי, הפיח קצת רוח גבורה בלבם של יהודים צעירים. נבואתו של פרנץ וורפל הראתה שבעצם הכול היה צפוי; עבור חלק מהקוראים הפרשנות הייתה שהרשות – למרוד – גם נתונה. בכל מקרה היה שותף סמוי ליהודי הבודד הכלוא בכלוב החדש, שותף לגורל – ארמני.

למי שידחק בי להציג מסקנה, אומר שאת הסבל הארמני צריך לזכור, ואת ההתעלמות התורכית מהזיכרון, צריך לזכור, בלי שום קשר למחשבות בהווה על התורכים. הסבל הארמני הוא לא נשק פוליטי נגד התורכי (שלכמותו לפעמים נזקקים מאודי!); הסבל הארמני הוא סבל ארמני, והוא ביזיון תורכי. אכן, פוליטית לפעמים צריך לוותר, גם לתורכים; מתי? יחליטו הפוליטיקאים!

11. בנימין אולניק, **רוץ אל השער בני**, לוחמי הגטאות תשס"ב, עמ' 67.

האדם הפשוט שקורא מוספים ספרותיים יראה בארמני אח לסבל; ארבעים הימים של מוסה דאג לא תמו.

אביב. אני מסתפק בעונת השנה. קשה לציין ספציפית את יום הזיכרון הארמני, הוא קרוב מדי ליום הזיכרון שלנו; הסמיכות מפריעה. גם אין אתר ישראלי רשמי להנצחת השואה הארמנית (כן, התורכים...). מי שמעוניין להזדהות עם ההוד הדומם של הזיכרון הארמני, הפלקטים הצנועים שברובע הארמני בעיר העתיקה עומדים לרשותו; הם מכריזים 'ג'נוסייד', הם מבקשים שנייה של תשומת לב דמומה; אפשר לעמוד ולהתבונן, גם בדרך 'לכותל'. ולמי שמחפש אפיק 'להוציא את העצבים על התורכים', חיים חפר כתב לפני חמישים שנה פזמון נשכח; הוא מציג בצורה היתולית את אויביה של ניל", ובעצם מסכם מאות שנות שלטון עותומני באימפריה: "הבה ונקים מחתרת נגד השולטן / אמש הם החרומו פרד והרסו בוסתן / שני רובים לנו בסתר אש תפתה יורקים / כי קשה לנו לשאת את לחץ התורכים..."; המוסיקה סוחפת, במקור מוסיפים הרבה 'היי' ו'הו'; מומלץ לזמזם בשקט, שארזואן לא ישמע; תורכיה יודעת לכעוס. הכעס רע לזיכרון? הכעס טוב לזיכרון? אני חושב שהכעס טוב לזיכרון, רק שינווט בצורה מוסרית נאותה.